

MARIA NOCUŃ-JANKOWSKA

WZÓR SPOŁECZNY W KONCEPCJI SOCJOLOGICZNEJ TADEUSZA SZCZURKIEWICZA

Jedną z istotnych kategorii w naukach humanistycznych jednakże niedostatecznie wyjaśnionych jest wzór społeczny. Stanowi on przedmiot rozważań zarówno antropologów kultury, filozofów, psychologów jak i pedagogów oraz socjologów. Przedstawiciele każdej z tych nauk reprezentują własną jego interpretację nadając mu jednocześnie swoiste określenie takie jak: wzór kulturowy, osobowy, osobowościowy, zachowań czy działań. Zdecydowana większość tych interpretacji obciążona jest pierwiastkiem idealistycznego ujmowania rzeczywistości oraz psychologizmem. Wśród tych rozważań warto zwrócić uwagę na niezbyt znaną i docenianą koncepcję pozbawioną tych wad. Jest nią koncepcja socjologa poznańskiego — ucznia Floriana Znanieckiego — Tadeusza Szczurkiewicza. Dlaczego właśnie ona, co stanowi o jej poznawczym znaczeniu?

Fundamentalnym założeniem w ogólnych rozważaniach socjologicznych T. Szczurkiewicza jest wychodzenie od faktu współżycia społecznego jako faktu pierwotnego. Ten zakładany i realizowany przez Szczurkiewicza punkt wyjścia również w kwestii genezy i rozumienia wzoru społecznego wskazuje na autentyczne materialistyczne ujmowanie. Fakt ten określa poznawczą efektywność stanowiska profesora Szczurkiewicza i pozwala przeciwstawić je większości idealistycznym ujęciom powszechnie prezentowanym w naukach społecznych.

Stanowiska te sprowadzają często wzór społeczny do instrumentu opisowo-typologicznego jak ujmowali go początkowo antropologowie kultury¹, a później, dzięki F. Znanieckiemu, także socjologowie, który kategorię tę rozpowszechnił w socjologii². Wzór nie jest także narzędziem

¹ Ujmowała go tak uczennica Franza Boasa — prekursora amerykańskiej antropologii — Ruth Benedict gdy w swojej słynnej pracy *Wzory kultury* kategoria ta służyła jej wyłącznie do opisu kultury apollińskiej oraz dionizyjskiej. Podobnie wzór rozumieli: R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 1975, s. 146-148; A. Kroeber, *Istota kultury*, Warszawa 1973, s. 306-308.

² Wzór w koncepcji F. Znanieckiego był najpierw narzędziem podziału osobowości a później służył do podziału działań ludzkich. Patrz tegoż autora: *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa 1974, s. 108-113; *Social Actions*, Poznań 1937, s. 507 - 567.

do ilustrowania zakresu dopuszczalnych zachowań, jak określił go J. Szczepański³. Nie można ujmować go także w postaci modelowego postulatu godnego naśladowania i propagowania⁴.

Skoro wzór społeczny nie jest ani narzędziem podziału i opisu kultury, osobowości, zachowań, ani postulatem określającym wymagane cechy ludzi — czym więc jest? Definicji jest wiele, z których większość nie określa jednak istoty tego pojęcia. Dokładnie pojęcie to wyjaśnia właśnie Tadeusz Szczurkiewicz. Wzór w koncepcji tego uczonego rozumiany jest normatywnie, a jego geneza tkwi w fakcie współżycia społecznego ujmowanego na gruncie grupy społecznej.

Warunkiem realnego istnienia grupy społecznej są jej członkowie, wartości materialne oraz normy organizacyjne⁵ określające zarówno to co powinno, jak i co nie może zachodzić w działaniach czy zachowaniach osób należących do danej grupy. Według Tadeusza Szczurkiewicza, jednym z wymogów istnienia grupy społecznej jest ustalenie przez jej członków obowiązujących ich normatywnych wzorów postępowania. Nazywa je wzorami społecznymi a traktuje „jako zespół norm określających te właściwości, które winien wykazywać i te zachowania, które winien realizować, każdy osobnik należący do danej grupy”⁶. Na treść wzoru społecznego składają się zarówno normy określające właściwości⁷ członków grupy oraz normy regulujące ich zachowania.

W koncepcji T. Szczurkiewicza istotną rolę spełnia klasyfikacja wzorów społecznych. Przyjmując ścisłe kryteria wyróżnia następujące wzory:

- ogólne i szczegółowe z uwagi na zakres ich obowiązywania,
- przeciętne, idealne, negatywne ze względu na zmiany natężenia określonych właściwości i zachowań,
- retrospektywne i prospektywne z uwagi na ich dynamizm,
- fizyczne, stopy życiowej, zainteresowań kulturowych, obyczajowe,

³ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 100 -102.

⁴ W ten sposób rozumieją wzór: A. Jasińska i R. Siemieńska, *Wzory osobowe socjalizmu*, Warszawa 1975; S. Kowalewska, *Wzory osobowe i pożądane postawy pracowników w przemyśle*, w: *Przemysł i społeczeństwo w Polsce Ludowej*, pod red. J. Szczepańskiego, Wrocław, Warszawa, Kraków 1969, s. 210-242; autorzy pracy zbiorowej pod red. M. (Michalika), *Socjalistyczny wzór osobowy pracownika*, Warszawa 1977.

⁵ Pojęcie normy w koncepcji T. Szczurkiewicza jest bardzo szerokie. Obejmuje ono zarówno normy prawne jak i moralne, obyczajowe, kodeksu towarzyskiego, kliki, gangu, grupy przestępczej. Normy organizacyjne wyznaczają, kiedy i jak powinni działać osobnicy w określonych sytuacjach. Patrz tegoż autora *Studia socjologiczne*, Warszawa 1970, s. 369.

⁶ Ibidem, s. 379.

⁷ Na właściwości członków grupy składają się zarówno ich dyspozycje psychiczne jak i orzeczniki społeczne uwarunkowane całą siecią stosunków i reakcji społecznych. Z tego względu można je określić jako właściwości psychospołeczne. Ibidem, s. 393.

wykonywanej funkcji zawodowej ze względu na zakres i rodzaj zachowań.

Wzory określone jako ogólne i szczegółowe obowiązują w pierwszym przypadku wszystkich członków grupy niezależnie od ich płci, stanu cywilnego, zawodu, funkcji, pozycji oraz pochodzenia społecznego, w drugim wyłącznie członków pewnych kategorii społecznych lub indywidualnych osobników.

Wśród wzorów ogólnych i szczegółowych wyodrębnić można wzory przeciętne, idealne i negatywne. Pierwsze z nich określone są przez wyraźnie nieuświadomiony zespół norm (obowiązujący w praktyce życia społecznego) wyznaczający minimum tych właściwości, jakie powinien posiadać i minimum tych działań, które winien realizować lub może realizować każdy członek danej grupy w odniesieniu do:

- członków tej samej kategorii społecznej,
- członków innej kategorii społecznej wyróżnionej w danej grupie,
- grupy jako całości i jej reprezentantów,
- materialnych i niematerialnych wartości własnej grupy,
- członków innych grup oraz wartości społecznych tych grup⁸.

O ile można zgodzić się z określeniem wzoru przeciętnego, to znacznie trudniej przyznać rację Szczurkiewiczowi w kwestii metod ustalania tego wzoru. Podobnie jak A. Kłoskowska⁹ twierdzi on, że z uwagi na bezrefleksyjne stosowanie się ludzi do wzorów, najlepiej ustalić go /poprzez obserwacje i porównanie z wzorem idealnym lub negatywnym. Obserwacja ludzkich zachowań pozwala jedynie dostrzec rezultaty działań w ramach wzorów, natomiast przy ich badaniu chodzi przecież nie tylko o rezultat zachowań, ale o ich wyjaśnienie, polegające na stwierdzeniu „dlaczego ludzie zachowują się tak a nie inaczej”. Konkretnie należy odpowiedzieć na pytanie — jakie normy są odpowiedzialne i dlaczego właśnie za te zachowania i właściwości, które nie zwracają na siebie uwagi ani negatywnej ani pozytywnej? Odpowiedzi na to pytanie nie ułatwi obserwacja, lecz rekonstrukcja ukrytego mechanizmu ludzkich zachowań polegająca na wskazaniu celu każdego podjętego działania.

W związku z tym do badania wzorów społecznych należy wykorzystać nie obserwację, ale ocenę ról społecznych pełnionych przez członków badanej grupy. To właśnie rola, w jakiej występuje członek danej grupy, ujmowana przez T. Szczurkiewicza jako „zespół działań wyznaczonych przez wzór społeczny”¹⁰ umożliwia ocenę zachowań i właściwości członka grupy wykonywanych zgodnie z wymaganiami obowiązującego go wzoru.

⁸ Ibidem, s. 379.

⁹ A. Kłoskowska, *Wzory i modele w socjologicznych badaniach rodziny*, Studia Socjologiczne 1962, nr 2, s. 46.

¹⁰ T. Szczurkiewicz, *Studia*, s. 381.

Należy w tym miejscu podkreślić fakt istnienia dość licznej grupy socjologów i psychologów społecznych, którzy — odwrotnie niż to czyni T. Szczurkiewicz — genezy wzoru doszukują się w roli społecznej lub wzór sprowadzają do niej. Tendencje te zapoczątkował Florian Znaniecki, który wzory kulturowe traktował jako elementy odróżniające rodzaje ról społecznych. Prawie jednocześnie¹¹ w owym czasie pojawiła się koncepcja R. Lintona, który rolę społeczną ujmował jako: „całkowitą sumę wzorów kulturowych wiążącą się z określonym statusem”¹². W ten sposób w koncepcji genezy roli społecznej wyodrębniły się dwa nurty. Pierwszy odnoszący pojęcie roli społecznej do osobowości oraz drugi odnoszący się do pojęcia struktury społecznej¹³. Nurty te zdecydowały jednocześnie o obecnym traktowaniu roli społecznej ujmowanej w sferze łączącej osobowość z kulturą realizowaną w procesie interakcji i stosunków społecznych. Wywarło to duży wpływ na rozumienie wzoru społecznego i roli społecznej oraz traktowanie tych pojęć zamiennie. Przykładem mogą być stanowiska: J. Benneta, M. Tumina, T. Necomba, S. Sargenta¹⁴. Nawet A Modern Dictionary of Sociology rolę określa poprzez wzór zachowania zestrukturalizowany wokół określonych praw i obowiązków, związany z poszczególnymi pozycjami w grupie lub sytuacji społecznej¹⁵.

Tendencja wyprowadzenia wzoru społecznego z roli społecznej występuje także w koncepcji J. Kulpińskiej, która wzór określa jako pewien ideał „... do naśladowania, unaoczniają podstawowe cechy pracownika, jakie chce się w tej społeczności nagradzać lub karać”¹⁶. Dalej stwierdza, że elementem roli społecznej jest właśnie wzór osobowy¹⁷. Tak więc wzór dla J. Kulpińskiej wywodzi się źródłowo z roli społecznej, a sam jest instrumentem cech zalecanych do naśladowania. Wymienione oraz pominięte stanowiska¹⁸ (ze względów objętościowych arty-

¹¹ Koncepcja roli społecznej F. Znanieckiego pojawiła się w 1935 roku w książce *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*. Natomiast w rok później R. Linton wydał *The Study of Man*, w której przedstawił swoje ujęcie roli społecznej.

¹² R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 1975, s. 92.

¹³ Szerzej na temat roli społecznej dwóch wspomnianych nurtów pisze M. Pacholski, *Florian Znaniecki. Społeczna dynamika kultury*, Warszawa 1977, s. 160 -179.

¹⁴ Stanowiska te przedstawiają A. Buchner-Jezińska, A. Wojciechowska-Cieślak, *Społeczna sytuacja pracy w przemyśle. Pracownicy umysłowi*, Warszawa 1977, s. 14-15.

¹⁵ *A Modern Dictionary of Sociology*, New York 1969, s. 352.

¹⁶ J. Kulpińska, *Zróżnicowanie wzoru osobowego pracownika ze względu na pozycję i rolę w społeczności zakładowej*, w: *Socjalistyczny wzór*, s. 113.

¹⁷ *Ibidem*, s. 114.

¹⁸ Zob. A. Buchner-Jezińska, A. Wojciechowska-Cieślak, *Społeczna sytuacja*, s. 20-21; M. Białoszewski, *Rola społeczna jako kategoria struktury*, *Studia Socjologiczne* 1967, nr 1, s. 189 - 190; S. Kowalewska utożsamia rolę społeczną z pozycją. Sugestia autorki nie jest całkiem słuszna, gdyż pojęcia te denotują zupełnie różne

kułu) traktujące zamiennie pojęcie roli i wzoru, świadczą o ciągle niedostatecznie zbadanych i wyjaśnionych problemach kultury, świadomości, osobowości czy roli społecznej na gruncie materializmu historycznego. Wzór społeczny wyznacza zespół działań, które realizowane są w roli pełnionej przez członków grup społecznych. Tak więc, to nie wzór genetycznie wywodzi się z roli, ale odwrotnie: rola jest efektem funkcjonowania wzoru społecznego w świadomości ludzkiej. Poprzez badanie ról pełnionych przez członków grup społecznych można dotrzeć do obojętnych w tej grupie wzorów.

Kolejny, wyróżniony przez T. Szczurkiewicza, rodzaj wzoru to pozytywny wzór idealny. Jest on zespołem wyraźnie sformułowanych norm, określających właściwości i zachowania jakie powinien posiadać i realizować osobnik należący do danej grupy czy kategorii, jeśli pragnie uzyskać ocenę najbardziej wzorowego, czyli dodatnio wyróżnionego członka danej grupy¹⁹. Przeciwnością tego wzoru jest wzór negatywny określający czego nie wolno* i czego nie należy wykonywać i wykazywać, jeśli członek grupy nie chce się spotkać z sankcjami represyjnymi. Ponadto, wzór ten zawiera także normy określające, co ze względu na skalę wartościowania obowiązującego w danej grupie jest w niej uważane za największe przestępstwo²⁰.

Trzeci wyróżniony przez T. Szczurkiewicza rodzaj wzorów to wzory retrospektywne nie wymagające zmiany norm, lecz tylko stopniowego, ich uzupełniania i rozwijania oraz wzory prospektywne zakładające zmianę niektórych dotychczasowych norm właściwości i zachowań członków grupy. We wzorach tych wyróżnia rdzeń wzoru oraz jego otoczkę. Pierwszy fragment wzoru czyli rdzeń zawiera „bardziej ogólne i mniej znane normy statyczne czy prospektywne”²¹. Drugi element, czyli otoczkę, stanowią normy bardziej szczegółowe ulegające częściej zmianie w zależności od sytuacji.

Wyróżniając wzory prospektywne oraz retrospektywne, w których występuje rdzeń i otoczka, chciał przedstawić prawidłowość rozwoju wzorów społecznych polegającą na przechodzeniu norm rdzennych do otoczki i odwrotnie, jeśli wymaga tego doświadczenie społeczne. Jednakże faktycznie zasygnalizował on problem dynamizmu wzorów bez określenia bliższych zasad ich rozwoju. Skoro wzór społeczny funkcjonuje w świadomości grupy społecznej musi podlegać tym samym regułom rozwojowym co świadomość. W związku z tym, z jednej strony

treści. Rola — to działanie, a pozycja to tylko uprawnienie z tytułu pełnionej funkcji. Por. prace tej autorki *Zagadnienia kultury pracy*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1968, s. 8.

¹⁹ T. Szczurkiewicz, *Studia socjologiczne*, s. 380.

²⁰ Ibidem, s. 380 - 381.

²¹ Ibidem, s. 389.

o zmianie rdzennych norm i otoczki decyduje zapotrzebowanie na niezbędne przekonania członków grupy, natomiast z drugiej te funkcjonalne przekonania nawiązują zawsze do norm istniejących wcześniej, czyli tych, które tkwią w rdzeniu wzoru. Zmiana wzorów społecznych wyznaczona jest aktualnie niezbędnymi przekonaniem oraz tymi, które istniały w przeszłości ale akurat w danym momencie historycznym sięgnięto po nie (chodzi tutaj o „materiał myślowy” w rozumieniu Engelsa)²².

W ostatnim podziale wzorów społecznych wyodrębnionym kryterium przez T. Szczurkiewicza jest zakres i rodzaj zachowań²³. Wyróżnia tu pięć typów wzorów zachowań. Pierwszy z nich to wzór fizyczny²⁴ rozumiany jako ogół norm wyznaczających „jaki powinien względnie jaki może być wygląd zewnętrzny człowieka, jaka sprawność fizyczna, jaka higiena jego ciała i jaki ubiór w zależności od określonych sytuacji społecznych i roli, w której aktualnie występuje”²⁵.

Wzór ten wiąże się dzisiaj szczególnie ze wzorem obyczajowym. Spełnia szczególne zadanie gdy przedmiotem badań jest .specyficzna grupa społeczna wymagająca swoistej charakterystyki.

Kolejny, wyróżniony przez T. Szczurkiewicza, wzór zachowań to wzór stopy życiowej określający potrzeby i sposób ich zaspokojenia. Miernikiem działania tego wzoru może być analiza budżetu wydatków. Spełnia on szczególne znaczenie przy awansie społeczno-zawodowym członków grupy.

Trzeci typ wzoru to wzór zainteresowań kulturowych zawierający normy odpowiedzialne za określenie udziału w konsumpcji wytworów kulturowych osobników danej grupy. Oprócz hierarchii zainteresowań obowiązujących daną kategorię społeczną wzór ten wyznacza także ocenę wytworów kulturowych.

Wzór obyczajowy będący czwartym wyróżnionym wzorem zachowań przez T. Szczurkiewicza ustalony jest przez normy „określające, jak powinni odnosić się wzajemnie w określonych sytuacjach członkowie tej samej kategorii, tej samej czy różnych kategorii w obrębie tej samej grupy, jak winni odnosić się do wartości grupowych, a wreszcie do

²² Mechanizm rozwoju świadomości społecznej przedstawiają: J. Kmita, *O kulturze symbolicznej*, Warszawa 1982, s. 69-72; W. Kot, *Podstawy marksistowsko-leninowskiej filozofii. Część I*, Poznań 1978, s. 24-30 (skrypt uczelniany AE).

²³ Należy zaznaczyć, że T. Szczurkiewicz zachowania społeczne ujmuje bardzo szeroko. Rozumie przez nie: „zarówno działanie, jak i powstrzymanie się od działania, zarówno odpowiedź jak i brak odpowiedzi na list, prośbę czy pytanie, zarówno wewnętrzną postawę psychiczną, jak i jej zewnętrzny wyraz w mimice, geście, postawie, wypowiedzi, piśmie czy dziele sztuki, lub innym wytworze działalności ludzkiej” (*Studia socjologiczne*, s. 309).

²⁴ O wzorze fizycznym pisał także F. Znaniecki we *Wstępie do socjologii*, Poznań 1922, s. 389 - 390.

²⁵ T. Szczurkiewicz, *Studia*, s. 386-387.

członków innych grup. Wzór obyczajowy określa również treści i zakres tego, co powinno lub może nas interesować w innych ludziach a co nie powinno, w jaki sposób mamy wyrażać to zainteresowanie, swoje uznanie, szacunek, poważanie, oburzenie czy smutek w odniesieniu do członków określonej kategorii"²⁶. We wzorze tym istotny jest sposób zewnętrznego ujmowania stosunków między ludźmi.

Ostatni z wyróżnionych przez Szczurkiewicza wzorów to wzór wykonywanej funkcji zawodowej. Ckreśla on nie tylko jak należy wykonywać obowiązki zawodowe, ale także jakie warunki musi spełnić „obiektywny wytwór działalności zawodowej” osobników danej kategorii. Ustala on normy obowiązujące wykonywanej pracy przez członków grupy oraz normy efektu tej pracy.

Kategoria wzoru społecznego w koncepcji socjologicznej Tadeusza Szczurkiewicza pełni szereg istotnych funkcji. Oprócz faktu, że stanowi ona jeden z wymogów istnienia, a przede wszystkim możliwości dotarcia do grupy społecznej, wyznacza także role społeczne pełnione przez jej członków. Ponadto wpływa na kształtowanie się osobowości oraz indywidualności społecznej.

Reasumując, wzór w interpretacji T. Szczurkiewicza ujmowany normatywnie, nie ogranicza się wyłącznie do norm moralnych (jak ma to miejsce w koncepcji M. Ossowskiej²⁷). Pojmowany jest znacznie szerzej. Ponadto T. Szczurkiewicz zwraca uwagę na bardzo istotny fakt. Mianowicie, że wzory społeczne funkcjonują wyłącznie i są oceniane w świadomości członków określonych grup społecznych, czyli istnienie grupy społecznej jest warunkiem koniecznym dla istnienia i badania **wzorów** społecznych. Takie rozumienie wzoru zrywa z idealistycznym ujmowaniem rzeczywistości na rzecz jej materialistycznego rozumienia.

Słabszą stroną tej koncepcji jest jej metodologiczny aspekt. Trafnie i słusznie określając rolę społeczną Szczurkiewicz nie wykorzystał ich dostatecznie do badania wzorów. Ponadto warte ponownego rozpracowania jest także zagadnienie rozwoju wzorów, albowiem przedstawił wyłącznie ich dynamizm, nie określając natomiast zasad ich przemian.

Dowodem tego, że wspomniane niedopracowane zagadnienia nurtują T. Szczurkiewicza są postawione przez niego trzy zasadnicze problemy:

- 1) wytłumaczenie, co warunkuje, że wzory społeczne normują te właśnie a nie inne zachowania,
- 2) co warunkuje, że jedne wzory są bardziej sztywne, inne bardziej elastyczne — jedne retrospektywne, inne prospektywne,
- 3) dlaczego i w jakich granicach wymagają one, czy dopuszczają wprowadzenie innowacji?"²⁸

²⁶ Ibidem, s. 387-388.

²⁷ Por. M. Ossowska, *Wzór obywatela w ustroju demokratycznym*, Warszawa 1946.

²⁸ T. Szczurkiewicz, *Studia*, s. 389.

Profesor Szczurkiewicz kieruje je do badaczy po to, aby stały się one inspiracją do dalszych dociekań pozwalających wyjaśnić problem badania oraz rozwoju wzorów społecznych.

SOCIAL PATTERN IN THE SOCIOLOGICAL CONCEPT OF
TADEUSZ SZCZURKIEWICZ

S u m m a r y

The article is drawing attention to the cognitive weight of the Tadeusz Szczurkiewiczem concept of social pattern. Contrary to other sociologists the author is reducing the social pattern neither to descriptive-typological instrument, nor to a device illustrating particular types of behavior, nor to a model postulate to be followed. The social pattern is understood normatively by Tadeusz Szczurkiewicz and its origins lie in the fact of social co-existence approached against the background of the social group. Thus the existence of the group is the prerequisite to the existence and study of social patterns.